

Ecological Identity and The Discourse of Power: An Ecocritical Reading of *Kelidar*

Mohammad Hassan Hassanzadeh Niri^{1*}

Fatemeh Hayatdavoodi²

Abstract

Ecocriticism studies the relation between literature and the physical environment and analyzes ecological concerns in socio-political contexts. In order to represent the effects of the discourse of power on the ecological identity of the characters in Dowlatabadi's *Kelidar*, this article employs the descriptive-analytical method to study the characters' ecological concerns in relation to nature. Subjectification of each of *Kelidar's* characters manifests through their reactions when they are in authoritative positions of the discourse of power. In Kalmiši's surrender to sedentism, his ecologic fear, and his displacement of desert identity; in Belqays's mental breakdown and loss of identity; in Gol-Mohammad's blasphemy, ecologic fear, unadaptability to the harsh climate where he was banished, and guardslaughter; in Beg-Mohammad's migration and ecologic fear; in Khan-Mohammad's ruminations and dialogues with the elements of nature and reflections on his existence. Through character analysis in relation to the environment and the discourse of power, we concluded that the authoritative discourse of power leads to the characters' fabrication of a persona, and their objectification, distancing them from their ecologic identity and inner truth built in relation to the nature and seizing their freedom and rationality. In other words, the change in their ecology changes their nature and creates a powerful anti-discourse.

Keywords: Ecocriticism, Mahmoud Dowlatabadi, *Kelidar*, Ecologic Identity, Discourse of Power.

Extended Abstract

1. Introduction

The term 'Ecocriticism,' first coined in 1978 by William Rueckert, addresses and studies issues on environmental concerns (Dreese, 2002: 4). Cheryll Glotfelty is

*1. Associate Professor of Persian Language and Literature, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran. (Corresponding Author: mhhniri@gmail.com)

2. Ph. D. Student in Persian Language and Literature, Shahid Chamran University of Ahvaz, Ahvaz, Iran. (hayatdavoodi.fatemeh@gmail.com)

regarded as the founder of ecocriticism in America. Glotfelty defines ecocriticism as "the study of the relationship between literature and the physical environment" (Glotfelty & Fromm, 1996: 18). It has a vast scope of function and is a diverse biosphere in itself (Parsapoor, 1392 [2013]: 36). Also, the characters in Dowlatabadi's *Kelidar* portray the rural life of the people who are born in villages (Dastqeib, 1383 [2004]: 111) and their fate is tied to nature.

2. Theoretical Framework

In his *The Archeology of Knowledge*, Foucault categorizes Human sciences into three categories: rebirth, classic, and modernity. In each of these stages, the human understanding and view of nature are different. *Kelidar* belongs to modernity. In modernity, it is the absolute power of the discourse that manifests in special mental and behavioral patterns. In other words, Foucault believes that discourse and its true consequences play an important role in authority. Discourse limits the domain of authority and true consequences manifest in the shadow of authority (Foucault, 1387 [2008]: 158). Foucault emphasizes the focus on the origins of power and its consequences (ibid: 160). Because Foucault's analysis aims to regain and save the imprisoned knowledge (Smart, 1385 [2006]: 19). This study also aims to analyze such consequences by studying the ecologic identity of *Kelidar's* characters because discourse acts manifested certain behavioral patterns in the characters and changed their ecologic identity, which included a relation with the earth, an understanding of the ecosystem, and a direct experience of nature (Thomashow, 1995:3).

3. Methodology

This analytical-descriptive study will discuss Dowlatabadi's ten-volume *Kelidar*, extract samples from the literature review, analyze the data, and categorize the results.

4. Discussion and Analysis

In Dowlatabadi's *Kelidar*, the ecologic identity, or the ecologic self, represents the characters' relation, cognition, and behavior in society and in relation to the environment. The discourse of power distorts their ecological identity and prevents the realization of the ecologic self. For example, Kalmiši's surrender to sedentism becomes a subject of submitting to outside forces because his ecologic identity changes to a constructed identity influenced by the discourse of power. Or Belqays, Kalmiši's wife, is an object and an 'oratorial' truth, but her mental breakdown and loss of identity, under the influence of the discourse of power, transform her into a 'silent' subject with a constructed truth. Or by positioning in the discourse of power, Gol-Mohammad turns into an anti-power subject. In line with Foucauldian opposition of power,

Dowlatabadi presents a character who is not a passive submitter to power. Or the objectification of Beg-Mohammad and his decision to leave in the rain manifests under the influence of the discourse of power. Lastly, Khan-Amoo becomes a bandit because he regards the current condition as influenced by the discourse of power and blames God for his misfortune. Thus, one can claim that the natural environment is a sensory experience that might be beneficial or harmful to health, exciting, terrifying, or irritating (Sutton, 1393 [2014]: 74). However, Khan-Mohammad is still hopeful, does not believe the sky to be closed, and views the elements of nature, such as wind, desert, and sun, to be altruists.

5. Conclusion

Studying the characters' ecological concerns in Dowlatabadi's *Kelidar* reveals the influence of the authoritative discourse of power. Discourse plays an important role in the lives of the characters and their dialogue with nature. Although nature is an essential, vital fact that affects the compatibility and tolerance of humans in relation to their environment, there is a lack of compatibility and tolerance in the novel due to the influence of the authoritative discourse of power. When *Kelidar's* characters such as Kalmiši, Belqays, Gol-Mohammad, Beg-Mohammad, Khan-Mohammad, and Khan-Amoo are in positions of the authoritative discourse of power, not only their ecologic identity manifests in relation to the environment, but also they become an anti-discourse subject with a constructed identity that has no inner motive. Their motives are in accordance with, and rooted in, Reza-Shah's authoritative discourse of power. As a result, governments and organizations must pay close attention to people's ecological selves, as well as their personal, political, social, and cultural selves, to prevent the reoccurrence of the crises presented in *Kelidar*.

Select Bibliography

- Dastqeib, A. 1383 [2004]. *Kalbod Shekafi-e Roman-e Farsi*. Tehran: Sooreh.
(*The Persian Novel Autopsy*)
- Dowlatabadi, M. 1374 [1995]. *Kelidar*, Volume 1-10. Tehran: Farhang-e Moaser, Eleventh Edition.
(*Kelidar*)
- Dreese, D.N. 2002. *Ecocriticism: Creating Self and Place in Environmental and American Indian Literatures*. Oxford: Lang. (American Indian Studies; Vol. 15)
- Foucault, M. 1387 [2008]. *Da'nesh va Qodrat*. M. Zeymaran (trans.). Tehran: Hermes. Fourth Edition.
(*Power/Knowledge*)

- Glotfelty, C and H, Fromm. 1995. *The Ecocriticism Reader/ Landmarks in Literary Ecology*, Athens and London: The University of Georgia Press.
- Parsapoor, Z. 1392 [2013]a. *Darbarez-e Naqd-e Boom-gera/* introduction, compilation, and edit, A. Norouzi; H. Fa'th-ali (trans.). Tehran: Pazhooheshgah-e Oloom-e Enslani va Motale'at-e Farhangi. (*On Ecocriticism*)
- Smart, B. 1385 [2006]. *Michel Foucault*. L. Jo-afshani, H. Chavoshian (trans.). Tehran: Akhtaran.
- Sutton, P.W. 1393 [2014]. *Dar-amadi bar Jame'e Shenasi-e Mohit-e Zist*. S. Salehi (trans.). Samt. Second Edition. (*The Environment: A Sociological Introduction*)
- Thomashow, M. 1995. *Ecological Identity: Becoming a Reflective Environmentalist*. London: The MIT Press.

How to cite:

Hassanzadeh Niri, Mohammad Hassan and Hayatdavoodi, Fatemeh. 2023. "Ecological Identity and The Discourse of Power: An Ecocritical Reading of *Kelidar*", *Naqd va Nazaryeh Adabi*, 14(2): 65-89. DOI:10.22124/naqd.2023.22847.2401

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Naqd va Nazaryeh Adabi (Literary Theory and Criticism)*.

This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

نقد و تحلیل بوم‌گرایی رمان کلیدر با نگاهی به هویت اکولوژیکی شخصیت‌ها در تأثیرپذیری از گفتمان قدرت

فاطمه حیات‌داوودی^۲

محمدحسن حسن‌زاده نیری^{۱*}

چکیده

نقد بوم‌گرا به مطالعه رابطه بین ادبیات و محیط فیزیکی می‌پردازد و دغدغه‌های زیست‌محیطی را در زمینه‌های اجتماعی و سیاسی آن بررسی می‌کند. در این نقد ما با روش توصیفی-تحلیلی دغدغه‌های زیست‌محیطی شخصیت‌های رمان کلیدر دولت‌آبادی را در ارتباط با طبیعت بررسی و تحلیل خواهیم کرد تا تأثیر گفتمان قدرت را بر هویت اکولوژیکی شخصیت‌ها نشان دهیم؛ زیرا شخصیت‌های کلیدر هنگامی که در موقعیت‌های گفتمان استبدادی قدرت قرار می‌گیرند، رفتارهای خاصی در آنان شکل می‌گیرد و باعث سوژه‌شدگی‌شان می‌گردد که در هر کدام به‌نحوی نمود می‌یابد؛ در کلمبسی با تن دادن وی به یکجانشینی، ترس زیست‌محیطی و فاصله گرفتن از هویت بیابانی‌اش، در بلقیس با بحران روحی و هویت‌باختگی، در گل‌محمد با کفرگویی، ترس زیست‌محیطی، سازگار نبودن وی با خست اقلیمی که به آن کوچانده شده و کشتن امنیه‌ها، در بیگ‌محمد با ترس زیست‌محیطی و مهاجرت از آنجا، در خان‌عمو با کفرگویی و راهزنی و در خان‌محمد با تأمل در عناصر طبیعت و گفتگو با آن و توجه به بعد باشندگی خود. با تحلیل شخصیت‌ها در کلیدر در ارتباط با محیط‌زیست به تأثیرپذیری از گفتمان قدرت به این نتایج دست یافتیم که گفتمان استبدادی قدرت باعث شکل‌گیری حقیقتی برساخته در شخصیت‌های رمان و شیء‌شدگی آنان گردیده و آنها را از هویت اکولوژیکی و حقیقت درونی‌شان که در ارتباط با طبیعت ساخته شده، دور کرده و استقلال و عقلانیت فردمبنایانه را از آنان گرفته است. در واقع تغییر محیط زیستشان باعث تغییر خود آنان نیز گردیده و معرفتی ضدگفتمانی در آنان ایجاد کرده که هم‌زاده قدرت است و هم قدرت‌زا.

واژگان کلیدی: نقد بوم‌گرا، محمود دولت‌آبادی، کلیدر، هویت اکولوژیکی، گفتمان قدرت.

* mhhniri@gmail.com
hayatdavoodi.fateme@gmail.com

۱. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران.
۲. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شهید چمران اهواز، اهواز، ایران.

۱- مقدمه

از لحاظ لغوی، نقد بوم‌گرا از دو بخش Eco که مخفف Ecology به معنی بوم‌شناسی و Criticism به معنی نقد ادبی است، تشکیل شده‌است. اصطلاح نقد بوم‌گرا «برای اولین بار توسط ویلیام روکرت در سال ۱۹۷۸ ابداع شد که به موضوعاتی در مورد چشم‌انداز و محیط می‌پردازد که قبلاً توسط آکادمی ادبی نادیده گرفته شده بود» (Dreese, 2002: 4). بنیان‌گذار این نوع نقد را در آمریکا چریل گلافتلی^۱ دانسته‌اند. وی نقد بوم‌گرا را «مطالعه رابطه بین ادبیات و محیط فیزیکی» (Glotfelty and Fromm, 1995: 18) می‌داند. نقد بوم‌گرا در عمل و کاربرد گسترده و «خود یک زیست‌کره متنوع است» (پارسایور، ۱۳۹۲ الف: ۳۶) که به بررسی دغدغه‌های زیست‌محیطی می‌پردازد و همچنین «جنبشی نظری است که ساختارهای فرهنگی طبیعت را در زمینه‌های اجتماعی و سیاسی آن بررسی می‌کند» (Egan, 2006: 1). موضوع نقد بوم‌گرا از آنجاکه به بررسی رابطه محیط‌زیست و اثر ادبی می‌پردازد، موضوعی میان‌رشته‌ای محسوب می‌شود؛ مباحثی که در این نوع نقد مطرح می‌شود، آمیزه‌ای از مباحث جامعه‌شناسی، روانشناسی، فلسفی، زبانی، اخلاقی و جغرافیایی است که هدف آن آگاهی دادن به انسان‌ها در حل بحران‌های زیست‌محیطی و حفظ بقای انسان است. در نقد بوم‌گرا محیط‌زیست که از آن به‌عنوان عنصر زمینه یاد کرده‌اند، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. هرچند محیط‌زیست معنایی وسیع‌تر از زمینه را در بر می‌گیرد. بنابراین «نقد بوم‌گرا مفهوم زمینه را نه تنها از حد صحنه و مکان فراتر می‌برد، بلکه آن را تا حد جهان بسط می‌دهد تا تمامی بوم‌سپهر را شامل شود» (پارسایور، ۱۳۹۲ ب: ۱۰۵). از این‌رو است که منتقد بوم‌گرا باید با علوم تکامل‌یافته‌ای که از گذشته ما سرچشمه می‌گیرد، آشنایی داشته‌باشد. در واقع «در نقد بوم‌گرا، ناقد بی‌آنکه نقش زمینه را در بیان و پردازش شخصیت‌ها و حوادث انکار کند، می‌کوشد نقش مستقلی نیز برای طبیعت قائل شود و تأثیر زمینه را در شکل‌گیری حوادث و شخصیت قهرمانان داستان بیان کند. این نقش، اعم از اینکه استعاره‌ی یا واقعی باشد، تمرکز نقد را از شخصیت‌های داستان برمی‌دارد و خواننده را به طبیعت و تأثیرش در حیات انسانی حساس می‌سازد» (پارسایور، ۱۳۹۵: ۷۸). در کل در نقد بوم‌گرا کنش شخصیت‌ها در ارتباط با محیط‌زیست کاویده می‌شود تا با دادن آگاهی به انسان‌ها درک درست از محیط‌زیستش را یادآوری کند.

1. Cheryll Glotfelty

از آنجا که «دولت‌آبادی در کلیدر توصیف و تصویرهای زنده‌ای از مبارزهٔ مردان و زنان با طبیعت و با یکدیگر به دست داده و مشقات آنها را در طبیعتی بی‌رحم و در پیچ‌وخم حوادثی تلخ بیان کرده است» (باقی‌نژاد و علیزاده، ۱۳۹۴: ۱۶)، در این پژوهش دغدغه‌های زیست‌محیطی شخصیت‌های رمان کلیدر و هویت اکولوژیکی آنان به تأثیرپذیری از گفتمان قدرت بررسی و تحلیل خواهد شد؛ زیرا این رمان که «از رمان‌های رئالیستی-جامعه‌گرای سیاسی و تاریخی با گرایش‌های گاه‌گاه سوسیالیستی است، چون *آتش بدون دود* و *سوشون* و ریشه در رخدادهای گذشته دارد» (تسلیمی، ۱۳۸۳: ۱۵۶)، زندگی ایللی مردمانی را به تصویر می‌کشد که «اشخاص آن از دل موقعیت بومی» (دستغیب، ۱۳۸۳: ۱۱۱) برآمده و سرنوشت آنان با طبیعت گره خورده است. بنابراین می‌توان گفت طبیعت و جغرافیای خاص یک منطقه در آفرینش اثر ادبی و تکوین شخصیت کلی یک نویسنده نقش مهمی ایفا کرده است: «اما موضوع مهمتر تأثیر بافت طبیعی و جغرافیا بر تکوین شخصیت کلی یک نویسنده است. محاط شدن محیط با کوه، جنگل، دریا و بیابان و حتی طرز و کیفیت قرار گرفتن آنها در جهات جغرافیایی منطقه از موضوعاتی است که مسلماً در شکل‌دهی به روحيات مردم و به تبع آن نویسنده نقش اساسی می‌تواند داشته باشد» (شیری، ۱۳۸۷: ۱۷). از این‌رو رمان کلیدر را می‌توان رویکردی هنری دانست که تجربهٔ محیطی نویسنده را از جامعهٔ زمانش نشان می‌دهد و آن را به یک متن زیست‌محیطی تبدیل می‌کند که نمودار صداهای هویت اکولوژیکی شخصیت‌های داستان است. از این‌رو ما با بررسی و تحلیل صداهای هویت اکولوژیکی شخصیت‌های کلیدر به نتایج درخور توجهی در تأثیر گفتمان قدرت و نقش آن در زندگی و تعامل شخصیت‌های داستان با محیط اطرافشان دست خواهیم یافت؛ نتایجی که می‌تواند در آگاهی‌بخشی ما به تأثیرپذیری از گفتمان‌های قدرت در تعامل با محیط زیست نقش مؤثری ایفا کند و گفتمان‌های مخرب که زندگی ما را بغرنج می‌سازند به چالش بکشد.

۱-۱- پیشینهٔ تحقیق

پژوهش‌هایی با استفاده از رویکردهای زیست‌محیطی در حوزهٔ متون ادبی انجام شده است که نمونه‌هایی از آن را می‌توان در مجموعه مقالات گردآوری شده توسط گلاتفلتی *خوانندهٔ بوم‌گرا: نقاط عطف در بوم‌شناسی ادبی* (Glotfelty and Fromm, 1995) و کتاب

اکوکریتیسیم^۱ (۲۰۰۴) از گارد^۲ و کتاب‌ها و مقالاتی از ثورو^۳، مویر^۴ و کارسون^۵ که در کتاب هویت اکولوژیکی^۶ توماشو^۷ از آنان به‌عنوان کهن‌الگوهای زیست‌محیطی یاد می‌شود که ۱۵۰ سال تجربه تاریخی آنان تأثیر عمیقی بر محیط‌زیست آمریکا داشته‌است. می‌توان به مقالاتی از داوود عمارتی‌مقدم (۱۳۸۷) با عنوان «معرفی و نقد کتاب اکوکریتیسیم از گارد»، مسیح ذکاوت با دو اثر «درآمدی بر بوم‌نقد» (۱۳۹۰)، «نظریه بوم‌نقد ادبی آشنایی با مکاتیب نوین پژوهشی در بررسی و تحلیل صورت و محتوای آثار ادبی» (۱۳۸۹)، محمدناصر مودودی (۱۳۹۰) «جنبشی میان‌رشته‌ای بین دو حوزه محیط‌زیست و ادبیات» و سولماز معینی و دیگران (۱۴۰۰) «ضرورت‌ها و الزامات نقد زیست‌محیطی با نگاهی به کاستی‌های آن در مقالات ایرانی» و کتاب‌ها و مقالاتی از پارساپور «نقد بوم‌گرا، رویکردی نو در نقد ادبی» (۱۳۹۱)، «درباره نقد بوم‌گرا» (۱۳۹۲ الف)، «نقد بوم‌گرا» (۱۳۹۲ ب)، «ادبیات سبز» (۱۳۹۵)، «اخلاق زمین» (۱۴۰۰) و همچنین «زبان‌شناسی زیست‌محیطی» (۱۳۹۵) از استیسی اشاره کرد. از مقاله‌هایی که جا دارد در این جا از آن‌ها نام ببریم، یکی مقاله کریستوفر مانس^۸ «طبیعت و سکوت»^۹ (۱۹۹۵) است که در مجموعه مقالات «خواننده بوم‌گرا: نقاط عطف در بوم‌شناسی ادبی» از گلافتلی و فروم چاپ شده است. مانس با استفاده از نظریه‌های میشل فوکو در نظر می‌گیرد که چگونه علوم مسیحیان باعث سکوت طبیعت در گفتمان غربی شده و همچنین ادعا می‌کند که طبیعت از یک حضور آنیمیستی به یک حضور نمادین و از یک موضوع قابل احترام به یک شیء بی‌صدا تغییر یافته است. دیگری مقاله «بررسی گفتمان اکوفمینیسم در رمان رهش نوشته رضا امیرخانی براساس الگوی تحلیل گفتمانی فرکلاف» از اسماعیلی و مزاری (۱۴۰۰) است که نویسندگان در این پژوهش چگونگی بازتاب مؤلفه‌های اکوفمینیسم را در رمان رهش رضا امیرخانی بررسی کرده‌اند تا با خوانش اثر بر پایه تحلیل گفتمان انتقادی، رویکرد فرکلاف در سه سطح توصیف، تفسیر و

1 . Ecocriticism

2 . Garrard

3 . Thoreau

4 . Muir

5 . Carson

6 . Ecological Identity

7 . Thomashow

8. Christopher Manes

9. Nature and Silence

تبیین، نشان دهند چه رابطه‌ای در جامعهٔ مردسالار، بین تخریب محیط زیست و تمایل بر اقتدار بر زنان وجود دارد. بر اساس نتایج مقاله، زن بدن خود را به جهان هستی وام می‌دهد تا بیانگر اندیشه شود، رابطهٔ تعاملی تن زنانه در تاروپود جهان و تجلی هستی در زن پیام‌نمادین تشابه تسلط توجیه‌ناپذیر مردان در هرم قدرت جامعهٔ مردسالار بر زنان و هستی را دارد که بهره‌برداری بی‌رویه از محیط‌زیست را به دنبال می‌آورد. مقالهٔ دیگر «نقد و تحلیل بوم‌گرایی داستان *اهل غرق* منیرو روانی‌پور با نگاهی به گفتمان قدرت» از آبشیرینی و دیگران (۱۴۰۱) است. نویسندگان در این پژوهش روابط شخصیت‌های داستان از جمله خيجو، زایر احمد حکیم، مه‌جمال، مدینه و مردان موبور با محیط‌زیست را در داستان *اهل غرق* منیرو روانی‌پور بررسی کرده‌اند تا نشان دهند که بر پایهٔ اندیشه‌های فوکو، چگونه روابط قدرت در سطوح گوناگون این داستان مؤثر بوده است. خيجو، مه‌جمال، مدینه و زایر احمد حکیم در این داستان رابطه‌ای نزدیک با طبیعت و همچنین نگاهی فراانسانی به زمین دارند که گفتمان غالب عصر، اومانيسم فلسفی را به چالش می‌کشند. مردان موبور در این داستان کسانی هستند که قدرت سرمایه و اقتصاد را در اختیار دارند و از آن برای سلطه بر طبیعت استفاده می‌کنند که باعث نابودی زیست‌بوم طبیعی و ازهم‌پاشیدگی جامعهٔ انسانی «جفره» به مثابهٔ همهٔ زمین می‌گردند. در این نوشتار هدف این است که رابطهٔ انسان با محیط زیست و تأثیرگذاری گفتمان‌های مختلف که نقش مؤثری در اعمال قدرت دارند، بررسی شود تا زمینه‌ساز آگاهی بخشیدن به انسان در رفتارش با محیط زیست باشد و نسبت او را با طبیعت آشکار نماید.

از آنجاکه با توجه به بررسی‌های انجام شده تا کنون پژوهشی دربارهٔ بررسی و تحلیل نقد بوم‌گرا در کلیدر براساس هویت اکولوژیکی صورت نگرفته است، در پژوهش حاضر به بررسی دغدغه‌های زیست‌محیطی شخصیت‌های این رمان و تأثیرپذیری از گفتمان قدرت پرداخته شود تا پیامدهای گفتمان قدرتی را که باعث شکل‌گیری رفتارهای خاصی در شخصیت‌های رمان شده و باعث دور شدن آنان از طبیعت گردیده است، آشکار سازد.

۲- گذری بر رمان کلیدر از محمود دولت‌آبادی

کلیدر از فضای ملت‌هت سیاسی ایران بین سال‌های ۱۳۲۵ تا ۱۳۲۷ متأثر است و تصویرگر زندگی خانوادهٔ ایلی کردتبار ایرانی است که به سبزواری خراسان کوچانده شده‌اند که بر اثر کوچ اجباری تغییراتی در زندگی و رفتار آنها در تعامل با محیط پیرامونشان ایجاد می‌شود؛ زیرا

شرایط زندگی ایلی که از نیازهای اساسی آنان وجود صحراهای سرسبز و پر آب و علف برای چرای دام‌هایشان است با محیطی که به آن کوچانده شده‌اند (به دلیل خشکسالی و بادهای شدید و پی‌درپی) سازگار نیست. چنین محیطی روند زندگی آنها را مختل کرده و به مرگ گوسفندان‌شان منجر شده است. درواقع این رمان زندگی ایلی‌ای را به تصویر می‌کشد که اهالی آن زندگی‌ای ساده و ارتباطی صمیمی با طبیعت دارند. طبیعتی که در آن نبض خاک و آب و نسیم و گیاه و آدم می‌زند. طبیعتی که اگرچه از ورود صنعت برکنار نیست و ما نمود آن را در از راه رسیدن ماشین‌های باری آلمانی، از سکه افتادن شترها، از هم گسیختن قافله‌ها و یله شدن شتران در کویر می‌بینیم؛ اما مردم از ورود چنین صنعتی به‌طور گسترده آگاهی ندارند. برای نمونه هنگامی که نادعلی، یکی از شخصیت‌های داستان، ماشین جیب اداره امنیه را می‌بیند از قدیر می‌پرسد که دام است؟ درکل صنعت در این رمان حضوری کم‌رنگ دارد؛ آنها حتی سوخت زمستانه خود را از فضولات حیوانات تهیه می‌کنند. در میان مردمان ایل مشکالی که در این رمان به تصویر کشیده می‌شوند، خبری از قانون و قانون‌گذاری نیست. آنان به دلیل خشکسالی، بزم‌رگی و یکجانشین شدن ایل، با قانون و امنیه‌ها و اربابان مواجه می‌شوند و در دایره قدرتی می‌افتند که باعث به وجود آمدن رفتارهای خاصی در آنان می‌شوند. این عوامل باعث از هم پاشیدگی آنها می‌شود و بر تعامل آنان با محیط اطرافشان تأثیر می‌گذارد.

۳- نگاهی به کارکرد قدرت در اندیشه فوکو

فوکو در کتاب *دیرینه‌شناسی دانش* در تحلیل وضع علوم انسانی، آن را به سه دوره «نوزایی»، «کلاسیک» و «تجدد» تقسیم می‌کند که در این تقسیم‌بندی نگاه انسان به طبیعت و جهان بیرون در هر دوره متفاوت است: در دنیای نوزایی نظم موجود میان هستی، نظمی برآمده از مشابهت است و نشانه‌ها بخشی از جهان موجودات شناخته می‌شوند. جهان عصر کلاسیک جهان تفاوت‌هاست. نشانه‌ها در این عصر نه بخشی از موجودات جهان بیرونی؛ بلکه موجودات خاصی هستند که در جهان ذهن مأوا دارند. در عصر تجدد، اندیشه و تفکر خصلت آینه‌ای خود را از دست می‌دهد و در میان موجوداتی که ذهن از این‌پس باید تصویری از آن فراهم آورد، موجودی دیگر، که جز خود ذهن نیست، ظاهر می‌گردد (نک. کچویان، ۱۳۸۲: ۹۶-۱۶۰). از این‌رو دید انسان به محیط اطراف خود که محور نقد بوم‌گرایی را تشکیل می‌دهد؛ در عصر نوزایی دیدی قدسی و الهی است و در عصر کلاسیک انسان محور و ذهنی و در عصر تجدد انسان محور

و فراذهنی است. یعنی در عصر تجدد این قدرت خاص گفتمان است که در کنش‌های ذهنی افراد و شکل‌گیری رفتارهای خاصی در آنان نمود می‌یابد. از این‌روست که فوکو در کتاب دانش و قدرت بر گذر از چنین گرایشی تأکید زیادی دارد. در واقع در اندیشه او گفتمان و پیامدهای واقعی حاصل از آن نقش مهمی در اعمال قدرت دارند. دو نکته اساسی درباره چگونگی اعمال قدرت در اندیشه فوکو «یکی گفتمان است که قلمرو اعمال قدرت را از دیرباز محدود ساخته است و دیگری پیامدهای واقعی است که در سایه این‌گونه اعمال قدرت ایجاد و منتشر می‌شود.» (فوکو، ۱۳۸۷: ۱۵۸). از این‌رو درک مفهوم قدرت در اندیشه فوکو مستلزم درک مفهوم گفتمان است. از نظر او قدرت در همه روابط انسانی قابل مشاهده است. «قدرت همه جا هست، نه به این معنا که قدرت همه را در بر می‌گیرد، بلکه به این معنا که قدرت از همه جا می‌آید» (فوکو، ۱۳۹۰: ۱۰۸) و سوژه و ابژه را شکل می‌دهد (بهیان، ۱۳۸۹: ۱۵). البته اصل اساسی در نظر فوکو این است که «به جای بررسی سرچشمه‌های قدرت باید به پیامدهای آن توجه کرد» (فوکو، ۱۳۸۷: ۱۶۰)؛ زیرا «هدف تحلیل فوکو باز یافتن و نجات معرفت در بند است نه بر ساختن دستگاهی از نظریه نظام‌آفرین» (اسمارت، ۱۳۸۵: ۱۹). در رمان کلیدر با بررسی هویت اکولوژیکی شخصیت‌ها به تحلیل چنین پیامدهایی خواهیم پرداخت؛ زیرا هر فرد علاوه بر هویتی فردی و اجتماعی دارای هویتی اکولوژیکی نیز هست؛ هویت اکولوژیکی تأثیر فراوانی بر هویت فردی و اجتماعی برجای می‌گذارد؛ زیرا هویت اکولوژیکی همان‌طور که توماشو نیز در کتاب *هویت اکولوژیکی* با عنوان «زمان مکان‌سازی» مطرح می‌کند، در زمان کودکی فرد شکل می‌گیرد: «از منظر رشد انسان، دوره کودکی میانی (سنین ۹ تا ۱۲ سالگی) زمان مکان‌سازی است که در آن کودکان احساس خود را گسترش می‌دهند و ادراکات آنها از محیط مجاور دستخوش دگرگونی قابل توجهی می‌شود [...] و شامل اولین کاوش‌های خودمختاری کودک است که برخی از نظریه‌پردازان (از جمله جوزف چیلتون پیرس، راجر هارت، ادیت کاب و پل شفارد) معتقدند که این زمانی است که کودکان ارتباط خود را با زمین برقرار می‌کنند و اصل و همزیستی‌ای زمینی شکل می‌گیرد که برای هویت شخصی آنها بسیار مهم است» (Thomashow, 1995: 10). زمان کودکی شخصیت‌های کلیدر نیز در جامعه‌ای ایلی، که طبیعت نقش مؤثری در تداوم آن دارد، شکل می‌گیرد که حکومت با کوچ اجباری آنها که باعث تغییراتی در زندگی و رفتار آنان در تعامل با محیط پیرامونشان گردیده، هویت اکولوژیکی آنان را تحت تأثیر قرار می‌دهد. از این‌رو کردارهای گفتمانی به شکل‌گیری رفتارهای

خاصی در شخصیت‌های رمان منجر شده و هویت اکولوژیکی آنان را که «شامل ارتباط فرد با زمین، درک اکوسیستم و تجربه مستقیم از طبیعت است» (Ibid: 3) تغییر داده است.

۴- بررسی رابطه انسان و محیط زیست در کلیدر با نگاهی به هویت اکولوژیکی در تأثیرپذیری از گفتمان قدرت

هویت اکولوژیکی یا خودِ بوم‌شناختی شخصیت‌ها در کلیدر تعامل میان آنان، معرفت و رفتارهایشان را در جامعه و در ارتباط با محیط زیست نمودار می‌سازد. خودِ بوم‌شناختی‌ای که در این رمان تحقق نیافته است؛ زیرا «خودِ تحقیقی بوم‌شناختی به این معناست که مردم تجربه خود را نه فقط در رابطه با دیگران، بلکه در رابطه با حیوانات، مناطق زیستی و حتی محیط‌زیست طبیعی به‌عنوان یک کل گسترش دهند» (ساتن، ۱۳۹۳: ۹۰) و چنین گسترشی را در این رمان نمی‌بینیم؛ زیرا هویت اکولوژیکی آنان تحت تأثیر گفتمان استبدادی قدرت قرار گرفته و دچار دگرگونی‌هایی شده است. از این‌رو در کلیدر نوع رفتار اجتماعی شخصیت‌ها را گفتمان که «علاوه بر جنبه‌های صوری زبان ناظر بر رفتار اجتماعی نیز هست» (پاینده، ۱۳۹۰: ۵۲۱) شکل می‌دهد و باعث تغییر هویت اکولوژیکی آنان از طریق خشونت و تجاوز می‌گردد. از این‌رو ذکر این نکته ضروری است که «در حوزه نظریه پسااستعماری، دیگر نباید استعمارگری را نوعی تحمیل روابط قدرت بر یک جمعیت بومی منفعل تصور کرد؛ می‌توان گفت استعمارگری نوعی اعمال قدرت است از راه خشونت و تجاوز و نیز از راه تولید دانش و اطلاعات یا از طریق تصرف بسیار شکننده یک قلمرو دیگر که پیوسته مورد چالش قرار می‌گیرد و پیوسته نیاز دارد که از خود در برابر مخالفت‌ها به دفاع برخیزد» (میلز، ۱۳۹۷: ۵۶) و همین دفاع در برابر این مخالفت‌هاست که شخصیت‌هایی چون کلمیشی، بلقیس، گل محمد، بیگ محمد، خان‌عمو و خان‌محمد را در این رمان با مشکلاتی روبه‌رو کرده و رفتارهایی را در آنان شکل داده‌است که ما در زیر به آن خواهیم پرداخت. از این‌رو همان‌طور که توماشو در کتاب *هویت اکولوژیکی مطرح می‌کند*: «شاید درست‌تر این است که بگوییم هویت اکولوژیکی توصیف می‌کند که چگونه ما درک از خود را در رابطه با طبیعت گسترش دهیم و اینکه مرتبه و موضوع تعیین هویت باید به‌صورت فردی در نظر گرفته شود. به بیان دقیق‌تر، مسیر هر فرد به سوی هویت اکولوژیکی، ادراکات شناختی، شهودی و عاطفی او را از روابط اکولوژیکی منعکس می‌کند» (Thomashow, 1995: 3). ما نیز با رویکردی

شخصیت‌محور به رابطه شخصیت‌های داستان و طبیعت خواهیم پرداخت تا به پیامدهای اعمال گفتمان قدرتی که زندگی زیستی انسانی، جانوری، گیاهی را به مخاطره می‌اندازد و گفتمانی مخرب محسوب می‌شود، پی ببریم. از این‌رو از آنجا که بررسی هویت اکولوژیکی «درون مایه‌ای غنی به دست می‌دهد که باعث تأمل انتقادی و درون‌نگری عمیق می‌شود، نوعی بیداری شخصی که به افراد امکان می‌دهد ادراکات خود را از طبیعت به عرصه آگاهی بیاورند و اعمال خود را براساس جهان‌بینی اکولوژیکی‌شان جهت دهند» (Ibid: 23) تحلیل شخصیت‌ها با نگاهی به هویت اکولوژیکی در تأثیرپذیری از گفتمان قدرت ضرور می‌نمود.

۴-۱- کلمیشی

در کلیدر کلمیشی پیر قوم میشکالی و قافله‌سالار کاروانی است که بودن و زنده بودنش به معنای بودن و برجای بودن محله و گله است:

بودن و زنده بودنش، یعنی بودن و برجای بودن محله و گله. همه به گرد چادر کلمیشی میخ‌های سیاه‌چادرها را در زمین فرو می‌کوفتند. روشن نبود که با مرگ کلمیشی، گله از هم نمی‌گسیخت. آن هنگام بود که هرکس لنگ بز خود می‌گرفت و کنار می‌کشید و این بود فروریختن ستون خانواده (دولت‌آبادی، ۱۳۷۴: ۵۳).

در نمونه بالا خصوصیات هویت اکولوژیکی ایل که از جمله چادرنشینی و داشتن گله است، نمودار می‌گردد. در شکل‌گیری هویت ایلی طبیعت نقش مؤثری دارد؛ زیرا غذای دام و افراد ایل را فراهم می‌کند. طبیعت ایل میشکالی به دلیل کوچ اجباری توسط حکومت و عدم تناسب ایل با طبیعتی که به آن کوچانده شده‌اند، مشکلاتی را برای افراد این ایل ایجاد کرده و بر هویت اکولوژیکی شخصیت‌ها تأثیراتی برجای گذاشته است. مثلاً کلمیشی هنگامی که در دایره گفتمان استبدادی قدرت می‌افتد و به صحرای کلیدر تبعید و در جنگ با مشکلاتشان رها می‌شود، به گل محمد می‌گوید:

تو خیال می‌کنی چرا ما در اینجا ماندگار شده‌ایم؟ ما را یا تبعید کرده‌اند یا برای جنگ با افغان‌ها، ترکمن‌ها و تاتارها به این سر مملکت کشانده‌اند. ما همیشه شمشیر و سپر این سرزمین بوده‌ایم. سینه ما آشنای گلوله بوده؛ اما تا همان وقتی به‌کار بوده‌ایم که جانمان را بدهیم و خونمان را نثار کنیم. بعدش که حکومت سوار می‌شده، دیگر ما فراموش می‌شده‌ایم و باز باید به جنگ با خودمان و مشکل‌هامان برمی‌گشته‌ایم» (همان: ۲۶۱).

همان‌طور که توحیدی می‌گوید درواقع «شاه‌عباس در دو مرحله پنجاه‌هزار خانوار کرد را از مرزهای آذربایجان و نواحی مرکزی به خراسان کوچانده تا از نیروی آنان برای سرکوب افغان‌ها و ازبک‌ها در مرزهای شرق سود جوید.» (۱۳۷۸: ۶۴). بنابراین کوچاندن اجباری ایل میشکالی توسط حکومت به خراسان است که باعث می‌شود در «جامعه زندان‌گونه‌ای» اسیر شوند که به باور فوکو «در آن اعضا دائماً در معرض مراقبت، نظارت و تربیت هستند و در تحلیل نهایی در گستره قدرت اسیر می‌شوند» (فوکو، ۱۳۸۷: ۱۵۶) و همین اسیر شدن در چنبره گفتمان استبدادی قدرت است که کوچ ایل را به صحراهای کم‌باران با بادهای شدید و پی‌درپی رقم زده است. چنین شرایط جوی و اکوسیستمی، رفتار شخصیت‌های ایل را شکل داده و تأثیر بسزایی بر هویت اکولوژیکی آنان برجای گذاشته است؛ مثلاً کلمیشی شخصیتی است که هنگامی که در دایره قدرتی می‌افتد که باعث عدم سازگاری آنها با محیط اطرافش می‌شود و از این‌رو دچار خشکه‌بهار و بزم‌رگی می‌شود، یکجانشینی در سوزنده و کار بر روی زمین‌های نامرغوبی را برمی‌گزیند که آب در اختیار ندارند. درواقع کلمیشی با تن دادن به یکجانشینی تبدیل به سوژه‌ای می‌شود مقهور نیروهای بیرونی؛ زیرا هویت او که هویتی اکولوژیکی بوده و در رابطه او با طبیعت اطرافش تعریف می‌شده، تبدیل به یک هویت برساخته و متأثر از کنش‌های گفتمان استبدادی قدرت شده و همین هویت برساخته است که باعث می‌شود وی دچار ترسی زیست‌محیطی بشود از اینکه مبدا این بیابان‌ها را هم قرق کنند و آنها جایی برای سکونت نداشته باشند:

گمان داری که ما تا آخر دنیا هم می‌توانیم بیابانگردی کنیم! اول آخر ما باید جا منزل کنیم یا نه؟ باید یک جا قرار بگیریم [...] از کجا بدانیم که چار صبای دیگر این بیابان‌ها را هم قرق نمی‌کنند؟ ما اول آخر باید جا و سامانی داشته باشیم یا نه؟» (دولت‌آبادی، ۱۳۷۴: ۲۰۲).

از این‌رو کلمیشی به این دلیل در جایی چون سوزنده اسکان می‌گیرد تا بتواند به آرزوی خود که اسکان‌گیری در قلعه‌ای با آب و زمین و کشتزار کافی و رسیدن به آرامش و فراغت بود، برسد. هرچند که به چنین چیزی نیز دست نمی‌یابد:

اسکان‌گیری در قلعه‌ای با آب و زمین و کشتزار کافی، آرامش و لقمه‌ای به فراغت از گلو پایین بردن، خواست سالیان او بود. هم این خواست و آرزو او را واداشته بود تا در جایی چون سوزنده، خشتی بر خشت سوار کند و سقفی و سایه‌ای از گل فراهم آورد.» (همان: ۱۹۲۷).

یکی از علت‌های دست نیافتن به چنین خواسته‌ای را می‌توان در پیامدهای ناشی از گفتمان استبدادی قدرت جستجو کرد؛ زیرا کلمیشی در این رمان شخصیتی است که به

تأثیرپذیری از گفتمان استبدادی قدرت که باعث عدم سازگاری آنها با محیط اطرافشان شده است از هویت بیابانی‌اش فاصله می‌گیرد و دچار نوعی هویت‌باختگی می‌گردد. در واقع «پرداختن به هویت‌باختگی فرد در جامعه‌ای که گرفتار بی‌عدالتی است، اشتغال ذهنی اصلی دولت‌آبادی را تشکیل می‌دهد. توجه به مضمون هویت‌باختگی برای درک آثار او از اهمیت بسزایی برخوردار است.» (عابدینی، ۱۳۶۹: ۱۵۷). در اینجا است که می‌توان گفت توجه به هویت اکولوژیکی در خلق کلیدر نقش مؤثری داشته است. هویت اکولوژیکی‌ای که در شخصیت‌های این رمان به تأثیرپذیری از هویت اکولوژیکی ایلی شکل گرفته است؛ اما در اثر گفتمان قدرت دچار تحولاتی گردیده است. مثلاً کلمیشی شخصیتی است که با نابودی گوسفندانش دچار ترس زیست‌محیطی می‌شود و تن به یکجانشینی می‌دهد و در انحصار فرهنگی درمی‌آید که اربابانی چون باقلی بندار و آلاجاکی با حمایت امنیه‌ها بر رعیت ظلم می‌کنند. بنابراین می‌توان گفت ریشهٔ تقابل میان فرهنگ و طبیعت که از عوامل بحران‌های زیست‌محیطی و انسانی در نقد بوم‌گرا محسوب می‌شود، در کلیدر ریشه در گفتمان قدرتی دارد که این تقابل را به وجود آورده و باعث شده است افراد ایل میشکالی به منطقه‌ای تبعید شوند که با شرایط آنها سازگاری ندارد؛ زیرا سازگاری با محیط طبیعی از عوامل اساسی تداوم و پایداری جوامع است و موقعی که این سازگاری وجود نداشته باشد، قاعدتاً تاب‌آوری جوامع کاهش می‌یابد. در کل گفتمان قدرت در کلیدر را می‌توان به‌عنوان هستی‌ساختاریافته در نقطهٔ خاصی از تاریخ دید که بخشی از فرآیند توسعهٔ ناپایدار بوده است؛ زیرا توسعه بدون توجه به مقولهٔ پایداری و همچنین تاب‌آوری این منطقه به کار گرفته شده است؛ زیرا اصطلاح «پایداری» که در کمیسیون جهانی محیط‌زیست و توسعه در سال ۱۹۸۷ در برونتلند با عنوان «آیندهٔ مشترک ما» مطرح شد، پایداری را «به‌عنوان توسعه‌ای که نیازهای زمان حال را برآورده می‌کند، بدون به خطر انداختن توانایی نسل‌های آینده برای برآوردن نیازهای خود تعریف می‌شود» (Gaard, 2017: 4). در صورتی که ما در کلیدر توسعه‌ای که نیازهای حال این جامعه را برآورده کرده باشد نمی‌بینیم؛ بلکه گفتمان مخربی را می‌بینیم که علاوه بر به مخاطره انداختن زندگی جانوری ایل میشکالی، زندگی انسانی آنها را نیز به نابودی کشانده است.

۴-۲- بلقیس

بلقیس، زن کلمیشی، در کلیدر آبگیری است که همه جوی‌ها در او می‌ریزند. وی خواهر رنج و به صورت شخصیتی توصیف شده که با جلوه‌های طبیعت و زندگی ایلی و خست اقلیم و تنگسالی آشناست:

او و رنج دو خواهر بودند. با همه جلوه‌های طبیعت و زندگانی ایلی و گله‌داری آشنا بود. با مهربانی‌ها و خشم‌ها، خست‌ها و گشاده‌دستی‌ها و گاه سرشاری‌هایش. هم با تنگسالی‌ها و فشارهایش (دولت‌آبادی، ۱۳۷۴: ۲۴۵).

وی اگرچه با جلوه‌های طبیعت و خست اقلیم و تنگسالی آشناست؛ اما در برابر گفتمان استبدادی قدرت که باعث تبعید آنان به منطقه‌ای شده که با زندگی ایلی آنان سازگاری ندارد و با نیامدن باران و خشکسالی گوسفندانشان تلف می‌گردند، دچار بحران روحی می‌شود و چنین شرایطی را نمی‌تواند تاب بیاورد:

باین همه در برابر آنچه که نو از راه رسیده بود، نمی‌توانست آرام بماند. مرگ گوسفند. برای زن ایلی چه بلا به جان گوسفند بیفتد، چه به جان خودش، توفیرش چندان زیاد نیست. پس نظاره جگر سوراخ‌شده گوسفند، جگر او را می‌سوزاند و نگاه مبهوت مردها چشمان او را هم به رنج درمی‌آمیزد (همان‌جا).

البته ما این بحران روحی را در تصاویری که دولت‌آبادی در این رمان از طبیعت در اثر بزم‌رگی و تلف شدن گوسفندان نیز ارائه می‌دهد، به‌وضوح می‌توانیم ببینیم:

فواره‌های خون در چشم آفتاب. بیابان بگذار سربه‌سر به خون سرخ شود. از گلوگاه کلیدر خون می‌ریزد. چشم‌های مرد تر شده بودند. دود اندوه پیچان در قلب. نگاه گوسفندان. نگاه خاموش گوسفندان. نگاه معصوم: شیرت داده‌ام. شیرم داده‌ای» (همان: ۲۵۶).

تصاویر و تعبیری همچون «فواره‌های خون در چشم آفتاب»، «بیابان بگذار سربه‌سر به خون سرخ شود» و «خون ریختن از گلوگاه کلیدر»، از منظر رویکرد نقد بوم‌گرا، نشان می‌دهد که چگونه بحران محیط‌زیست انسان‌ها را دچار بحران روحی می‌کند. در واقع طبیعت در این رمان علاوه بر اینکه موضوعی زیبایی‌شناسانه محسوب می‌شود، استعاره‌های مفهومی‌ای را در بطن خود پنهان دارد که با بررسی آنها می‌توانیم به دغدغه‌های زیست‌محیطی شخصیت‌های این رمان، نوع رابطه آنها با طبیعت و تأثیراتی که آب‌وهوا، علاوه بر زندگی گیاهی و جانوری، بر زندگی شخصیت‌های این رمان دارد، پی ببریم. هرچند ما به تأثیرپذیری از گفتمان استبدادی قدرت چنین عنصر سازگاری و تاب‌آوری را در این رمان نمی‌بینیم؛ زیرا این افراد در دایره قدرتی افتاده‌اند که «مولد نیز هست، چیزی که رخدادها و شکل‌های جدیدی از رفتار

را به بار می‌آورد» (میلز، ۱۳۹۷: ۶۴). مثلاً بلقیس هنگامی که می‌بیند خانواده‌اش به دلیل گرفتار آمدن در گفتمان استبدادی قدرت و تبعید به منطقه‌ای کویری بر اثر کم‌بارانی، خشکسالی و بزم‌رگی دچار فقر و تنگدستی می‌شوند، از هویت بیابانی‌اش فاصله می‌گیرد و از خست خداوند سخن می‌گوید و علاوه بر آن دیگر در خاک و باد و بیابان جویای عشق نیست و عشق را نمی‌بیند؛ بلکه جویای نان است و نان را می‌بیند:

بلقیس در پهن‌دشت خشک بیابان، اول به نان می‌اندیشید. نان و چه بهتر که بریان باشد. پس آسمان در چشم بلقیس آن هنگام خوش بود که بیارد و ستاره از پی بارشی پر بار خوش بود. ابر ترش خوش بود نه بازی‌هایش بر رخ ماه» (دولت‌آبادی، ۱۳۷۴: ۷۷).

بلقیس در این رمان با توجه به توصیفی که از وی می‌شود «آبگیری که همه جوی‌ها بر او می‌ریزند» ابژه و حقیقتی «سخنگو» است؛ اما هنگامی که در دایره گفتمان استبدادی قدرت می‌افتد و انفعالات روحی‌ای که در وی رخ می‌دهد و از هویت اکولوژیکی خود دور می‌شود، نشان از این دارد که وی تبدیل به حقیقتی برساخته و سوژه‌ای «سخن‌شنو» شده است؛ زیرا «سوژه‌بودگی بنا به تعریف فوکو یعنی برساخته شدن توسط یک گفتمان. سوژه پیامد یا معلول ساختارهای گفتمانی است. سوژه هرگز سخنگو (منشأ یا خاستگاه معنا) نیست، بلکه همیشه در جایگاه سخن‌شنو قرار دارد» (پابنده، ۱۳۹۰: ۵۵۹). در کل می‌بینیم که گفتمان استبدادی قدرت شرایطی برای افراد ایل‌میشکالی ایجاد می‌کند که شخصیتی چون بلقیس که چون نه‌ری پنداشته می‌شد که آبگیرهای دیگر به او می‌ریختند، نیز نمی‌تواند آن را تاب بیاورد؛ زیرا نقش خود و اخلاق در ایجاد هویت و شخصیت افراد که از مؤلفه‌های مورد توجه فوکو است در پرتو ارتباط بلقیس با خود و محیط‌زیست اطرافش نیست؛ بلکه در بستر مسائل اخلاقی به تأثیرپذیری از گفتمان استبدادی قدرت است؛ یعنی روابط قدرت یکی از عواملی است که باعث شکل‌گیری حقیقت درونی سوژه انسانی شده است. از این‌روست که فوکو علاوه بر تشکیل هویت افراد در تعامل با قدرت می‌خواهد نقش خود و اخلاق در ایجاد هویت و شخصیت آدمیان را در بستر مسائل اخلاقی مطالعه کند: «کارکرد تشکیل هویت افراد و تصاویر ویژه و موضوعات تعاملشان توسط نیروهای بیرونی قدرت و حقیقت، هم‌زمان با نیروی درونی اخلاق تکمیل شده و در این محور نه نقش دانش در تکوین ما و نه نقش قدرت در قالب‌ریزی افراد که نقش خود و اخلاق در ایجاد هویت و شخصیت ویژه آدمیان کانون توجه فوکو را می‌سازد» (محمدی اصل، ۱۳۹۱: ۱۱). اگر بخواهیم هویت و شخصیت بلقیس را در

بستر مسائل اخلاقی مؤثر بر خویش مطالعه کنیم، وی را شخصیتی جدای از گفتمان قدرت نمی‌بینیم؛ یعنی گفتمان استبدادی قدرت در شکل‌گیری رفتار وی نقشی اساسی داشته است.

۴-۳- گل محمد

گل محمد گوزن نجیب کلیدر خوانده می‌شود؛ گوزن نجیبی که از آب چشمه می‌نوشد و روز و شبش را میان گوسفندان می‌گذراند و برای گله جویای علفچر می‌شود. حضورش در آفتاب‌های داغ دروزار، در سبزه‌زارهای دشت‌های پنبه و پالیز و نیز کنار آخور و آبشخور گوسفندان، ارتباط وی را با طبیعت نمودار می‌سازد:

به گله می‌رفت و روز و شبش را میان گوسفندها و کنار بیگ‌محمد و صبراو می‌گذراند. برای گله علفچر می‌یافت و از این‌رو پاره‌ای روزها با ارباب‌ها، نیمچه‌ارباب‌ها و مباشرهایشان بر سر آب و زمین و علف سر و کله می‌زد (دولت‌آبادی، ۱۳۷۴: ۲۳۲).
نان ساجی می‌خورد، آب چشمه می‌نوشید و می‌کوشید به دور از غم روزگار دل خود خوش بدارد (همان‌جا).

مردمان گل محمد را به نام می‌خواندند و به گمان می‌جستند. در سایه‌سار دیوارهای کهن و در آفتاب‌های داغ دروزار، در سبزه‌زارهای دشت‌های پنبه و پالیز و نیز کنار آخور و آبشخور گوسفندان؛ در راه و در غبار سم چارپایان (همان: ۱۶۶۳).

دقت در تصاویر نمونه‌های نشان می‌دهد که هویت اکولوژیکی ایل که در داشتن دام و ارتباط با طبیعت نمودار می‌شود، هویت اکولوژیکی گل محمد را شکل داده است. این هویت را ما در ترس زیست‌محیطی گل محمد به دلیل شرایط نامناسب جوّی از جمله ترس از خشکسالی و نابودی گوسفندان می‌بینیم:

چه بادی بود، لاکردار! کور شدم. امسال این باد یک لای علف باقی نمی‌گذارد. مال‌ها اگر هم بمانند، خاک به دندان باید بگیرند! (همان: ۵۹).

وی نمی‌تواند با خست اقلیمی که به آن کوچانده شده، خود را سازگار سازد و در انحصار فرهنگ و چاردیواری‌های گلی در نمی‌آید؛ زیرا یکی از خصوصیات بارز فرد ایلی در انحصار فرهنگ و زندگی شهری درنیامدن است:

این پندار آویزه گوش هر ایلی بود که شهر را باید از دشت‌های دست‌گسترده و تا به افق دامن کشیده تمیز داد. در پس این پند بیمی دیرینه نهفته بود (همان: ۲۹).

وی خشکسالی و بزم‌رگی گوسفندان‌شان را عاملی می‌داند که باعث خواری آنها شده است؛ زیرا آنان را مجبور کرده که به اربابان قدرتی چون باقلی بندار روی بیاورد:

داد از این سال و ماه ننگ! ببین چه جور مرد را خوار می‌کند؛ من کجا و گردن کج کجا؟
آن هم پیش همچین دیوئی! می‌گویم بابقلی بندار آمده‌ام گندم ببرم. گمان می‌کنی که یک
روده‌ راست به شکم این مرد هست؟ (همان: ۵۸-۵۹).

گل محمد از اربابان قدرت که باری از دوش مردم بر نمی‌دارند ناراضی است. در واقع عامل
اصلی ظلم اربابان را می‌توان مشکلات زیست‌محیطی دانست؛ به همین دلیل است هنگامی
که بعد از دو سال خشکسالی برف می‌بارد، بهار را فصلی می‌خواند که چشم و دهان این ایل
به انتظار آمدن آن است تا از خواری نجاتشان دهد:

برف شانه‌ سیاه‌چادرها را سفید کرده بود. گل محمد و زن‌ها از درون طاغزار بدر آمدند. برف
پرکوب‌تر انگار شد. گل محمد با خود گفت: بهار سبزی در پیش داریم. بهار! بیا. بیا. برکت بینی.
بیا. بیا که چشم و دهان ما به توست. بیا دیگر! مگذار بیش از این خوار شویم! (همان: ۶۱۳).

بنابراین می‌بینیم که چگونه گفتمان استبداد با اعمال قدرت، علاوه بر عدم سازگاری
افراد ایل با محیط اطرافشان، نیازمندی آنان به اربابان قدرت و سوء‌استفاده اربابان از آنها را
رقم زده است تا بتوانند بدین وسیله رعیت را همیشه محتاج نگه دارند. در واقع از حربه‌های
اعمال قدرت اربابان، یکی احتیاج است و دیگر ترس:

ارباب‌ها می‌دانند چه جووری همراهشان تا کنند. اول اینکه همیشه خدا گرسنه و محتاج
نگاهشان می‌دارند؛ دوم اینکه آنها را می‌ترسانند. آنها را از هرچیزی می‌ترسانند (همان: ۱۳۴۸).

به همین خاطر است که یکی از رعیت‌های این رمان، عباسجان، چون بابقلی بندار با مکر
و حيله شتران آنها را از دست پدرش کربلایی خداد بیرون آورده و باعث شده آنان را محتاج
نگه دارد، خود را نجس می‌داند و معتقد است مطهر کسی است که قدرت را در اختیار دارد
و حقیقت را همان قدرت می‌داند. عباسجان هنگامی که بابقلی بندار شترها را از چنگ
پدرش درمی‌آورد، می‌گوید:

برای اینکه یک مردی را به زانو در بیاورند، اول استقلالش را می‌زدند و برای اینکه استقلال
یک مردمی را بتوانند بزدند، آن مردم را به خود محتاج می‌کنند. با این احتیاج وامانده است
که آدم خودش را از دست می‌دهد، خوار و زبون می‌شود و به غیر خودی وابسته می‌شود و
نوکر می‌شود (همان: ۱۵۶۷).

همین نداشتن استقلال و عقلانیت فردمبنایانه است که باعث می‌شود، شخصیت‌های
کلیدر به سوژه‌هایی تبدیل شوند که با قرار گرفتن در موقعیت‌های گفتمانی رفتارهای
متفاوتی از خود بروز دهند. مثلاً گل محمد با قرار گرفتن در موقعیت گفتمان استبدادی
تبدیل به سوژه‌ای ضد قدرت می‌شود:

آنچه اکنون گل محمد بود، سردار بی‌قلاع و بی‌کاروان بود و خان بی‌رمه بود و مالک بی‌رعیت بود. این بود که با رعیت بود. قدرت بود؛ اما نه با بنه و ملک و داشته. قدرت به ضد قدرت بود (همان: ۱۶۹۰).

ضد قدرت بودن گل محمد همان نمود مقاومت در برابر قدرت در اندیشه فوکو است که نشان می‌دهد گل محمد پذیرنده منفعل قدرت نیست. همان‌طور که فوکو می‌گوید: «آنجا که قدرت هست، مقاومت هم در کار است» (میلز، ۱۳۹۷: ۷۰). از این رو قدرت ضد قدرت بودن گل محمد در نظام فکری فوکو شکلی از مبارزه است که متفاوت بودن وی را نشان می‌دهد. «اینها مبارزه‌هایی‌اند که جایگاه فرد را زیر سؤال می‌برند: از یک‌سو این مبارزه‌ها بر حق تفاوت و بر هر آن چیزی تأکید دارند که می‌تواند فرد را حقیقتاً فرد کند. از سوی دیگر این مبارزه‌ها بر هر آن چیزی حمله می‌برند که می‌تواند فرد را منفرد و مجزا کند، ارتباط او را با دیگران بگسلد» (فوکو، ۱۳۸۹: ۴۱۳). البته در اندیشه فوکو مبارزه علیه سوژه منقادی سازی، سلطه و استثمار به هم ربط دارند: «آشکار است که نمی‌توان سازوکارهای سوژه منقادی سازی را بدون در نظر گرفتن مناسبت‌شان با سازوکارهای استثمار و سلطه مطالعه کرد» (همان: ۴۱۵). مثلاً تن ندادن گل محمد به انقیاد از سوژه منقادی سازی شده یعنی همان قدرت اربابان و امنیته‌های دولتی که بسیاری از شخصیت‌های کلیدر آن را پذیرفته‌اند، خود نشان از نوعی مبارزه علیه استبداد و سلطه است. فوکو چنین مبارزه‌ای را علیه سوژه منقادی سازی شده، مبارزه‌ای حقیقی می‌داند که در آن «باید با رد آن نوع فردیتی که طی چندین قرن بر ما تحمیل شده است، شکل جدید از سوژه‌مندی را ایجاد کنیم» (همان: ۴۲۰). همان‌طور که گل محمد با رد فردیتی که بر وی تحمیل شده بود، کوشید تا فردیتی جدید برای خود بیافریند. در واقع ناهمخوانی قدرت گل محمد با قدرت گفتمان استبدادی است که نابودی او را رقم می‌زند؛ زیرا مؤلفه‌های تعریف‌شده قدرت در نزد گل محمد با مؤلفه‌های گفتمان استبدادی قدرت که احتیاج و ضعیف و ترسو بار آوردن مردم است، مطابقت ندارد:

آنچه در باور ستار، گل محمد سردار را در پرتگاه ایستانیده بود، همانا غیرت و ناهمخوانی قدرت بود. غیرت و ناهمخوانی قدرت گل محمد با قدرت عام، با قدرت معمول، گره. جنگ با گل محمد اینک به گمان ستار دو سوی داشت. یک اینکه قدرت سردار باید که با قدرت معمول دمساز و همخوان شود؛ دیگر اینکه قدرت ناهمخوان گل محمد درهم باید بشکند. از آنکه در یک اقلیم، دو سر برکشیده نتوانند بود مگر به ستیز (دولت‌آبادی، ۱۳۷۴: ۱۶۹۰).

بنابراین از آنجاکه «گفتمان، معرفت برآمده از خود را اشاعه می‌دهد و معرفت مغایر با خود را مقید و محدود می‌سازد» (پاینده، ۱۳۹۰: ۵۲۶-۵۲۷) گل محمد چون سوژه‌ای ضد قدرت

است که رفتارش رفتاری ضد گفتمانی است، گفتمان استبدادی از طریق قانون یا همان امنیه‌ها ابزارهایی را در راستای تقویت کنش‌های گفتمان استبدادی خود به کار می‌گیرند و سعی می‌کنند که معرفت گل محمد را محدود سازد تا بتواند معرفت برآمده از خود را که احتیاج و ترسو و ضعیف بار آوردن رعیت است، ترویج دهد. در واقع معرفت همان‌طور که در آثار فوکو نیز به آن اشاره شده که «هم زاده قدرت است و هم قدرت‌زا» (همان: ۵۲۶). معرفتی که در گل محمد نسبت به گفتمان استبدادی قدرت به وجود می‌آید، برخلاف شخصیت‌های دیگر کلیدر که فقط معرفتی زاده قدرت است، معرفتی قدرت‌زا نیز هست. البته ریشه چنین معرفتی را علاوه بر ارتباط گل محمد با طبیعت اطرافش در تأثیرپذیری وی از گفتمان استبدادی قدرت نیز می‌توان دانست.

۴-۴- بیگ محمد

بیگ محمد شخصیتی است که به گله‌داری و چوپانی می‌پردازد؛ زیرا چشمه روزی‌شان را سینه حشم می‌داند؛ اما هنگامی که می‌شنود که طرف کوه شاه‌جهان بزم‌رگی آمده، دچار ترس زیست‌محیطی می‌گردد که مبادا بزم‌رگی به جان مال‌های آنها هم بیفتد: بیگ محمد به جوابش گفت: گوسفند سیر نمی‌شود. خاک بی‌علف است. مره هم خشک و خاک شده. گوسفند می‌دود، پوزه به خاک می‌مالد؛ اما سیر نمی‌شود. شیر دارد کم می‌شود. بزم‌رگی به جان مال‌ها نیفتد خوب است. لب آبچر چوپانی را دیدم که می‌گفت طرف کوه شاه‌جهان بزم‌رگی آمده (دولت‌آبادی، ۱۳۷۴: ۲۱۶).

از این‌روست که ما می‌بینیم هنگامی که گوسفندان دچار بزم‌رگی شده و تلف می‌شوند، بیگ محمد تصمیم به رفتن از آنجا می‌گیرد و با وجود آمدن باران باز هم کلمیشی نمی‌تواند وی را از رفتن منصرف کند:

کلمیشی برخاست و بی سخن از در بیرون رفت. زیر باران ایستاد. دم راست کرد و بوی خاک را به مشام کشید. چه تر و تازه! باران. این امید است که می‌بارد. با این‌همه جوانش دل از خانمان برکنده و روی رفتن دارد. چرا می‌رود؟ (همان: ۲-۳۹۱).

بارانی که چنان تأثیری دارد که هرچه بوته و آدم و جانور است، تن به آن زنده می‌گردانند و امیدوار می‌شوند؛ اما در بیگ محمد چنین نیست؛ زیرا در دایره گفتمان استبدادی قدرتی افتاده که از ویژگی بارز آن شیء‌شدگی انسان‌هاست. چیزی که فوکو نیز به آن اشاره دارد: «وقتی علم و قدرت در گردونه نهادی افتاد، ماهیتی عینی و برون‌ذات می‌یابد و انسان‌ها در این راستا به شیء بدل می‌شوند» (فوکو، ۱۳۸۷: ۶). پیامدهای گفتمان

استبدادی قدرت آنچنان رسوخی در وجود بیگ‌محمد کرده است که سخنان پدرش کلمیشی چنین تأثیری ندارد و نمی‌تواند وی را منصرف سازد:

کلمیشی به درون آمد. چشم‌هایش برق می‌زد. گفت: گمان کرده بودم که این ابرها هم خالی می‌گذرند. اما باران پا گرفته. تو کجا می‌خواهی بروی پسر؟ سال نو، سال پر رونقی است. این گوسفندها می‌زایند. علف هست. بهار می‌آید. سختی همین سه چهار ماه است (دولت‌آبادی، ۱۳۷۴: ۳۹۲).

در واقع قدرت تأثیرپذیری گفتمان‌ها و جهت‌دادن به رفتار افراد از هر عامل دیگری قوی‌تر است؛ زیرا افراد را به شیئی تبدیل می‌کند که دیگر واجد نفس نیست. مثلاً رفتار بیگ در این رمان یعنی مهاجرت وی و دل‌کندن از خانمان خود به دلیل خشکسالی و بزم‌رگی گوسفندان، دیگر رفتاری درونی نیست که در ارتباط وی با طبیعت اطرافش تعریف شود؛ بلکه رفتاری بیرونی و برساخته و به تأثیرپذیری از گفتمان استبدادی قدرت است.

۴-۵- خان‌عمو

خان‌عمو شخصیتی با چهره کویری توصیف می‌شود که بارش باران باعث شادمانی او می‌شود:

لبخند زمختی چهره کویری خان‌عمو را گشود (همان: ۹۳۶).

عجب بارانی بود فلانی! جگرم حال آمد (همان: ۴۰۳).

اگر به تصویرهایی که از خان‌عمو ارائه می‌شود دقت کنیم، به تأثیر طبیعت بر جسم و روح وی پی خواهیم برد. البته تأثیرپذیری خان‌عمو و شکل‌دادن به رفتار او را به تأثیرپذیری از طبیعت اطرافش، گفتمان استبدادی قدرت است که رقم می‌زند. خان‌عمو به تأثیرپذیری از گفتمان استبدادی قدرت و تبعید آنان به منطقه‌ای که با شرایط زندگی آنان سازگار نیست، نمی‌تواند شرایط فقر و تنگدستی را دوام بیاورد و دست به راهزنی می‌زند:

هه! من از دهن شیر هم که شده طعمه‌ام را بیرون می‌کشم! در این بیابان خدا برکت کم نیست. چطور می‌شود مگر؟ مرض گوسفندهای ما را خورد، ما هم گوسفندهای اربابی را می‌خوریم. برو بیرون نگاهش کن! به سه پایه آونگش کرده‌ام. سه من دنبه در کونش تاو می‌خورد. داد می‌زند که اربابیست و گرنه رعیت جماعت کجا آذوقه دارد بدهدگوسفندش که گوشت بیارد؟ (همان: ۴۰۴).

وی شخصیتی است که شرایط موجود را که ریشه در گفتمان استبدادی قدرت دارد، عاملی می‌داند که رحم و مروت را از دل آنان ریشه‌کن کرده و باعث شده که وی به راهزنی از اربابان و کسانی که به اصطلاح دستشان به دهانشان می‌رسد، بپردازد:

گل محمد دانه خرما از دست خان‌عمو گرفت، روی زبان گذاشت و به کنایه گفت: بین مال کدام صغیری بوده که حالا ما می‌خوریمش. خان‌عمو با دهان پر گفت: امروز روزی نیست که آدم به فکر صغیر و یتیم باشد! این زندگانی که ما داریم رحم را از دل آدم ریشه‌کن می‌کند. از اینها گذشته صاحب این حصیر خرما دستش به دهنش می‌رسید (همان: ۶۳۶).

خان‌عمو در واقع شخصیتی است که رفتار او تحت تأثیر گفتمان استبدادی قدرت شکل گرفته است. مثلاً هنگامی که کلمیشی سعی دارد او را از راهزنی، که خود از پیامدهای گفتمان استبدادی قدرت است، بازدارد، شروع می‌کند به کفرگویی و علت بدبختی خود را خدا می‌داند و خدا را ظالم خطاب می‌کند و می‌گوید هر چه خدا بیشتر بر من فشار بیاورد، من هم بر بندگان او بیشتر فشار می‌آورم:

نکند خیال می‌کنی عمرت دارد به آخر می‌رسد؟ ها؟ نکند همچو خیال‌هایی بی‌خواب کرده‌اند؟ یا اینکه با اسم خدا می‌خواهی من را بترسانی؟ خدا، ها؟ اگر همچو خیالی داری همین‌جا برایت بگویم که من حرف‌هایم را با او زده‌ام. حساب‌هایم را با آن بالاسری واکنده‌ام. شکم را داده، نان را هم باید بدهد. وقتی که سال به سال یک قطره باران نمی‌بارد، وقتی که گرسنگی بیخ‌گلوئی من را فشار می‌دهد، وقتی که گوسفندهایم جلو چشم‌هایم به جهنم فرستاده می‌شوند، پس من هم در پی روزی خودم از سیاه‌چادر بیرون می‌زنم! افسار روی گردن خودم است و می‌روم. چه خیال کرده‌ای؟ که می‌نشینم و به حال خودم گریه می‌کنم؟ یا اینکه محض بلاهایی که به روزگار آمده خودم را زمین‌گیر می‌کنم و زانوی غم بغل می‌گیرم؟ هه! [...] اگر همچو توقعی از من داشته باشی، پس معلوم می‌شود که خیلی بچه‌ای! پس باشد تا بعدها همدیگر را ببینیم و آن وقت گوییم و شنوییم؛ اما اگر عقلی به کله‌ات مانده باشد، این را حالی‌ات می‌شود که هر چه او بیشتر به من فشار بیاورد، من هم به بنده‌های سیر او بیشتر فشار می‌آورم. هر چه او عرصه را به من تنگ‌تر کند، من هم عرصه را بر مال‌التجاره لاشخورهای خوش‌خورخواب او تنگ‌تر می‌کنم. به یک دست می‌دهد، به یک دست هم بگیرد. تنگ من را بیشتر می‌کشد، من هم اسبم را بیشتر می‌تازانم. مروت از مروت برمی‌خیزد، برادر جان! وقتی به من ظلم می‌شود، کی می‌تواند از من توقع عدل و داد داشته باشد؟ نه برادر، من پیغمبرزاده نیستم. خدا به تو ظلم می‌کند و تو بنده را می‌سوزانی؟ (همان: ۹۲۵).

بنابراین می‌توان گفت «محیط طبیعی تجربه‌ای حسی است که ممکن است حافظ سلامت یا مخرب سلامت، شادی‌آفرین، احساس‌برانگیز، ترسناک، نگران‌کننده یا آزاددهنده باشد.» (ساتن، ۱۳۹۳: ۷۴). تجربه چنین محیطی در خان‌عمو، از آنجاکه سازگار با زندگی ایلی آنان نیست و آنان را به فقر و تنگدستی دچار کرده است، مخرب سلامت و آزاددهنده آنان تداعی می‌شود. دولت‌آبادی با خلق شخصیتی چون خان‌عمو که متأثر از گفتمان استبدادی قدرت است،

سوژه‌بودگی او را به نمایش می‌گذارد. وی شخصیتی است با هویتی برساخته که رفتارش، از جمله راهزنی، منشأیی درونی ندارد؛ بلکه از گفتمان استبدادی قدرت در دوره رضاشاهی سرچشمه گرفته است. در واقع وی هویتی برساخته دارد نه هویتی حقیقی و اکولوژیکی.

۴-۶- خان محمد

خان محمد شخصیتی است که نفسش به علف و صبح و هوا بسته است. وی با وجود نابسامانی‌هایی که پیش می‌آید، باز هم شخصی امیدوار است. با آمدن باران شادمان می‌گردد و در مواجهه با نابسامانی‌هایی که از سر گذرانده است با خود می‌گوید هرچه بود سر آمد: خان محمد که پنداری بار دیگر از مادر زاده بود، به سوی تپه کشید؛ به سینه‌کش تپه. نرمه علف‌های دامن تپه در زبانه درخشان آفتاب صبح. علف و صبح و هوا. نفس خان محمد بسته به همین‌ها بود. خوب، هرچه بود سر آمد (دولت‌آبادی، ۱۳۷۴: ۹۶۴).

در کل خان محمد شخصیتی امیدوار است که آسمان را بسته نمی‌بیند و باد، بیابان و آفتاب را عناصری می‌داند که به فراخ‌دستی ایثار می‌کنند: جا تنگ نیست. آفتاب کم نیست. آسمان بسته نیست. اینجا باد و بیابان و آفتاب همه به فراخ‌دستی بر تو ایثار می‌شوند. گوشت زمزمه نسیم را می‌شنود. صدای گله را، نوای زنجره را می‌شنود. نگاهت تا دورترین نقطه می‌تواند بتازد. تنت آزاد، جانت آزاد، دستت آزاد است. اینجا میان زندگانی خودت هستی (همان: ۹۶۴).

در واقع بارش باران بعد از دو سال خشکسالی باعث می‌شود که خان محمد طبیعت اطرافش تأمل کند و همین تأمل که او را به شگفتی وامی‌دارد. شگفتی از رستنی‌های طبیعت، از علف. علفی که شیره خاک، جوهر زمین و زاده آفتاب، آب و زمین است. رستنی‌هایی که رزق ایل به آن وابسته است. همین تأمل در طبیعت است که خان محمد را به گفتگو با طبیعت وامی‌دارد و نوع ارتباط وی را با طبیعت نمودار می‌سازد؛ زیرا از طبیعت می‌خواهد که خود را از این ایل دریغ نکند:

پنداری نخستین بار بود که به رستنی به شگفتی می‌نگریست. علف در تو چه هست؟ شیره خاک. جوهر زمین. زاده آفتاب و آب و زمین. رزق مایی تو. به تو بسته‌ایم، ما. خود را از ما دریغ مکن (همان‌جا).

از آنجاکه «سوژه اصطلاحی است که بر قرار گرفتن شخصیت‌ها در موقعیت‌های گفتمانی دلالت دارد» (پاینده، ۱۳۹۰: ۵۱۹)، خان محمد نیز شخصیتی است که در چنین موقعیت گفتمانی یعنی گفتمان استبدادی قدرت قرار می‌گیرد و تبدیل به سوژه می‌شود؛ اما سوژه‌ای

که علاوه بر داشتن خصوصیتی ضد گفتمانی، هویت اکولوژیک خود را نیز در تأمل در طبیعت اطرافش نمودار می‌سازد و به همین دلیل است که از طبیعت می‌خواهد که خود را از این ایل دریغ ندارد؛ زیرا نیازهای اساسی و حیاتی انسان در واقع از همین خاک است که تهیه می‌شود؛ اما انسان به این اصل اساسی و حیاتی اصلاً توجه نمی‌کند:

خاک! بر خاک می‌گذری، بی‌آنکه بدان بنگری. از خاک می‌خوری و می‌نوشی، بی‌آنکه بدان، به شگفتی آن بیندیشی. به خاک سر می‌نهی به امانت، بی‌آنکه حرمت امانتداری آن بداری. بر خاک، هستی تو است. از خاک، وجود تو؛ اما وجود خود را در نمی‌یابی (دولت‌آبادی، ۱۳۷۴: ۱۴۳۵).

البته غافل بودن از این خاک را می‌توان در عوامل مختلفی جستجو کرد؛ عواملی که انسان را از بُعدِ باشندگی و بودن خود دور می‌دارد و خصوصیات یک انسان باشنده را از او می‌گیرد:

درست است که نوکران اجنبی، این مالکان املاک و اربابان مردم، چیزی برای مردم، برای من و تو باقی نگذاشته‌اند؛ اما «چیزی» باقی نگذاشته‌اند، فقط. گرسنه و برهنه بداشته‌اند مردمان را از پوشاک و آشیانه و نان؛ اما برهنه بودن، باز هم بودن است و همین «بودن» که «چیز» نمی‌نماید، عمده‌ترین چیز است! بودن در آفتاب، بودن در بیابان، بودن در برف و در عطش (همان: ۱۵۶۹).

درکل شرایطی که برای ایل میشکالی در اثر خشکسالی و بزم‌رگی گوسفندان که ریشه در گفتمان استبدادی قدرت دارد، پیش می‌آید، آنها را از بعد باشندگی خود دور می‌دارد. درحالی‌که خصوصیت انسان باشنده همان‌طور که در متن بالا نیز نمودار است «این است که وی دارای یک ارتباط منطقی، حقیقی و Existential با محیط خود می‌باشد [...] وی دارای ریشه‌های عمیق بومی، سنتی، عرفی، ملی، مذهبی، فلسفی، اخلاقی، قانونی و غیره می‌باشد. از طرف دیگر این انسان دارای پیوند نزدیک با گیاه و گل و نبات و چشمه و رودخانه بوده» (فروردین، ۱۳۵۲: ۱۸-۱۹). بنابراین همین دور شدن از بعد باشندگی وجود خود به تأثیرپذیری از گفتمان استبدادی قدرت است که از هم‌پاشیدگی ایل میشکالی را رقم می‌زند. در واقع شخصیت‌های کلیدر به جای مقاومت در برابر قدرت طبیعت به مقاومت در برابر گفتمان استبدادی قدرتی می‌پردازند که دولت‌ها و اربابان با ابزارهای گوناگون اعمال می‌کنند. از این‌رو هرچه این شخصیت‌ها از قدرتی که طبیعت کلیدر در اثر خشکسالی بر آنان اعمال می‌کند و مدام در جدال با آن هستند، دورتر می‌شوند، بی‌سروسامان‌تر می‌شوند؛ زیرا این طبیعت است که شخصیت آنها را شکل داده و به آنان هویت بخشیده است؛ یعنی در زندگی ایل میشکالی و روستائینی که در این رمان تصویر می‌شوند، محیط جزئی از جامعه انسانی آنان تصور می‌شده

نه جدای از آن. بنابراین باید گفتمان‌هایی را که باعث برهم خوردن رابطه انسان با طبیعت می‌شود، به چالش کشید؛ زیرا علاوه بر نابودی طبیعت، نابودی زندگی انسانی را نیز رقم می‌زند. از این روست که «اکولوژی ژرف سلسله‌مراتبی که انسان و طبیعت را دوقطبی کرده به چالش می‌کشد و با حمایت خطوط فکری دو مرکز، رابطه متقابل دوطرفه را که برای یک اکوسیستم پایدار مورد نیاز است، تصدیق می‌کند» (Dreese, 2002: 5).

۵- نتیجه‌گیری

با بررسی و تحلیل دغدغه‌های زیست‌محیطی شخصیت‌های رمان کلیدر تحت‌تأثیر گفتمان استبدادی قدرت پی می‌بریم که گفتمان نقش مؤثری در زندگی و تعامل شخصیت‌های رمان با طبیعت دارد. بین سازگاری و تاب‌آوری انسان‌ها با طبیعت اطرافشان پیوندی استوار برقرار است. در این رمان، افراد در «جامعه زندان‌گونه‌ای» اسیرند که رفتارشان را با طبیعت و محیط اطرافشان شکل داده و آنان را تبدیل به سوژه‌های مقهور نیروهای بیرونی کرده و هویت اکولوژیکی‌شان را تبدیل به یک هویت برساخته و متأثر از کنش‌های گفتمان استبدادی قدرت کرده است. همین هویت برساخته باعث شده شخصی چون کلمیشی دچار ترس زیست‌محیطی و بلقیس تبدیل به سوژه‌ای «سخن‌شنو» گردد و در انحصار فرهنگی درآید که اربابان با حمایت امنیه‌ها بر رعیت ظلم می‌کنند. در این رمان روابط قدرت عامل شکل‌گیری حقیقت درونی سوژه انسانی است که باعث شده استقلال و عقلانیت فردمبنایانه از شخصیت‌های آن زوده شود و آنان را تبدیل به سوژه‌های ضد قدرت کند. گل‌محمد نمونه بارزی است که نشانگر مقاومت در برابر قدرت در اندیشه فوکو است که نشان می‌دهد آنان پذیرنده منفعل قدرت نیستند. بنابراین از آنجاکه گفتمان، معرفت برآمده از خود را اشاعه می‌دهد و معرفت مغایر با خود را مقید و محدود می‌سازد، در کلیدر گفتمان استبدادی از طریق قانون یا همان امنیه‌ها ابزارهایی را در راستای تقویت کنش‌های گفتمان استبدادی خود به کار می‌گیرد و معرفت کسانی چون گل‌محمد، بلقیس، کلمیشی، خان‌عمو، خان‌محمد، بیگ‌محمد و دیگران را محدود می‌سازد تا بتواند معرفت برآمده از خود را که محتاج، ترسو و ضعیف بار آوردن رعیت است، ترویج دهد. از دیگر ویژگی گفتمان استبدادی قدرت شیء‌شدگی انسان‌هاست. گفتمان استبدادی قدرت آنچنان رسوخی در شخصیت‌های جامعه داستانی کلیدر دارد که می‌توان آن را در جهت دادن به رفتار افراد از هر عامل دیگری قوی‌تر دانست؛ زیرا افراد را به شیئی تبدیل می‌کند که دیگر واجد نفس نیستند. مثلاً رفتار بیگ‌محمد در این رمان، یعنی مهاجرت وی و

دل‌کندن از خانمان خود به دلیل خشکسالی و بزم‌رگی گوسفندان، یا راهزنی خان‌عمو، دیگر رفتاری درونی نیست که در ارتباط آنان با طبیعت اطرافشان تعریف شود؛ بلکه رفتاری بیرونی و برساخته و تحت‌تأثیر گفتمان استبدادی قدرت است. در کل شخصیت‌های این رمان هنگامی که در موقعیت گفتمان استبدادی قدرت قرار می‌گیرند، علاوه بر اینکه هویت اکولوژیکی آنان در ارتباط با طبیعت اطرافشان نمودار می‌شود، تبدیل به سوژه‌ای می‌شوند که خصوصیتی ضد گفتمانی و هویتی برساخته دارند که رفتارشان منشأیی درونی ندارد؛ بلکه از گفتمان استبدادی قدرت در دوره رضاشاهی سرچشمه می‌گیرد. مصالح سیاسی باعث تبعید ایل میشکالی به منطقه‌ای گردیده که به دلیل عدم تطابق آنان با شرایط زیستی آن منطقه، آنان را از هویت اکولوژیکی‌شان دور داشته و همین دوری از هویت اکولوژیکی، مشکلاتی را برای آنان ایجاد کرده و نابودیشان را رقم زده است. بنابراین دولت‌ها و نهادها از آنجاکه تصمیماتشان به نوعی در سرنوشت افراد جامعه بسیار مؤثر است، باید علاوه بر توجه به خودهای فردی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و غیره، به خود اکولوژیک آنان نیز توجه نمایند تا معضلاتی چون معضلات حاکم بر رمان کلیدر را که نمودار مسائلی در برهه‌ای از تاریخ فرهنگ ماست، رقم نزنند. از این‌رو تحقق خود بوم‌شناختی از عناصری است که باید مورد توجه دولت‌ها قرار بگیرد تا بتوانند با ارائه راهکارهایی تجربه افراد ملت خود را نه فقط با دیگران، بلکه با حیوانات، مناطق زیستی و حتی محیط‌زیست طبیعی به‌عنوان یک کل گسترش دهند. گسترشی که در شکل‌گیری یک جامعه پایدار و توسعه‌یافته می‌تواند نقش مؤثری ایفا کند.

منابع

- آبشیرینی، اسد؛ محمدرضا صالحی‌مازندرانی و منوچهر جوکار و فاطمه حیات داوودی. (۱۴۰۱). «نقد تحلیل بوم‌گرایی داستان اهل غرق منیرو روانی‌پور با نگاهی به گفتمان قدرت». *مجله متن پژوهی ادبی*، ۲۶(۹۴): ۷-۳۳.
- استیبی، آرن. ۱۳۹۵. *زبان‌شناسی زیست‌محیطی: زبان، محیط‌زیست داستان‌هایی که با آنها زندگی می‌کنیم*، ترجمه گروه مترجمان زیر نظر فردوس آقاگل‌زاده، تهران: نشر نویسه پاریسی.
- اسمارت، بری. (۱۳۸۵). *میشل فوکو، ترجمه لیلا جوافشانی و حسن چاوشیان*. تهران: اختران.
- اسماعیلی، زهرا و نگار مزاری. (۱۴۰۰). «بررسی گفتمان اکوفمینیسم در رمان رهش نوشته رضا امیرخانی براساس الگوی تحلیل گفتمانی فرکلاف». *مجله نقد و نظریه ادبی*، ۶(۲): ۵-۲۷.
- باقی‌نژاد، عباس و ناصر علیزاده. (۱۳۹۴). *تأملی در ادبیات امروز (۲)*، تهران: پارسه.

- بهیان، شاپور. (۱۳۸۹). «روش‌شناسی میشل فوکو». *مجله علوم اجتماعی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شوستر*، سال چهارم (۸): ۱-۲۲.
- پارساپور، زهرا (گردآوری و ویرایش). (۱۳۹۲) الف. *درباره نقد بوم‌گرا*، ترجمه عبدالله نوروزی و حسین فتحعلی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- پارساپور، زهرا. (۱۳۹۱). «نقد بوم‌گرا، رویکردی نو در نقد ادبی». *مجله نقد ادبی*، ۵ (۱۹): ۷-۲۶.
- پارساپور، زهرا (گردآوری و ویرایش). (۱۳۹۲) الف. *درباره نقد بوم‌گرا*، ترجمه عبدالله نوروزی و حسین فتحعلی. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- پارساپور، زهرا. (۱۳۹۲) ب. *نقد بوم‌گرا (ادبیات و محیط زیست)*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- پارساپور، زهرا. (۱۳۹۵). *ادبیات سبز: مجموعه مقالات در نقد بوم‌گرایانه ادبیات فارسی*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- پارساپور، زهرا. (۱۴۰۰). *اخلاق زمین (نقد متون عرفانی و ادبی با رویکرد اخلاق زیست‌محیطی)*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
- پاینده، حسین. (۱۳۹۰). *داستان کوتاه در ایران (داستان‌های پسامدرن)*، ج ۳. تهران: نیلوفر.
- تسلیمی، علی. (۱۳۸۳). *گزاره‌هایی در ادبیات معاصر ایران (داستان)*، تهران: اختران.
- توحیدی، کلیم‌الله. (۱۳۸۷). *حرکت تاریخی کرد به خراسان*، مشهد: مه‌بان.
- دستغیب، عبدالعلی. (۱۳۸۳). *کالبدشکافی رمان فارسی*، تهران: سوره.
- دولت‌آبادی، محمود. (۱۳۷۴). *کلیدر*، ج ۱ تا ۱۰. تهران: فرهنگ معاصر.
- ذکاوت، مسیح. (۱۳۸۹). «نظریه بوم‌نقد ادبی آشنایی با مکاتب نوین پژوهشی در بررسی و تحلیل صورت و محتوای آثار ادبی». *نخستین همایش ملی ادبیات فارسی و پژوهش‌های میان‌رشته‌ای*، بیرجند: ۱۶۸-۱۸۴.
- ذکاوت، مسیح. (۱۳۹۰). «درآمدی بر بوم‌نقد». *مجموعه مقالات نخستین همایش نظریه و نقد ادبی در ایران*، به کوشش دکتر محمود فتوحی. دفتر اول: ۶۷۵-۶۹۵.
- ساتن، فیلیپ دبلیو. (۱۳۹۳). *درآمدی بر جامعه‌شناسی محیط زیست*، ترجمه صادق صالحی. تهران: سمت.
- شیری، قهرمان. (۱۳۸۷). *مکتب‌های داستان‌نویسی در ایران*، تهران: چشمه.
- عابدینی، حسن. (۱۳۶۹). *صد سال داستان‌نویسی در ایران (از ۱۳۴۲ تا ۱۳۵۷)*، ج ۲. تهران: تندر.
- فروردین، پرویز. (۱۳۵۲). *انسان در حد واسط خود و دیگران*، بی‌جا: چاپ‌خانه بهمن.
- عمارتی‌مقدم، داوود. (۱۳۸۷). «معرفی و نقد کتاب اکوکرییتیسیم». *مجله نقد ادبی*، ۱ (۴): ۱۹۵-۲۰۶.
- فوکو، میشل. (۱۳۸۷). *دانش و قدرت*، ترجمه محمد ضیمران. تهران: هرمس.

- فوکو، میشل. (۱۳۸۹). *تئاتر فلسفه: گزیده‌ای از درس گفتارها، کوتاه‌نوشت‌ها، کوتاه‌نوشت‌ها، گفت‌وگوهای میشل فوکو، ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده، تهران: نی.*
- فوکو، میشل. (۱۳۹۰). *اراده به دانستن، ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده، تهران: نی.*
- کچویان، حسین. (۱۳۸۲). *فوکو و دیرینه‌شناسی دانش، تهران: دانشگاه تهران.*
- محمدی اصل، عباس. (۱۳۹۱). *جامعه‌شناسی میشل فوکو، تهران: گل‌آذین.*
- مودودی، محمدناصر. (۱۳۹۰). «بوم‌نقد جنبشی میان‌رشته‌ای بین دو حوزه محیط زیست و ادبیات». *کتاب ماه علوم و فنون، پنجم (۹): ۱۲-۱۸.*
- معینی، سولماز؛ احد رضی و رضا چراغی. (۱۴۰۰). «ضرورت‌ها و الزامات نقد زیست‌محیطی با نگاهی به کاستی‌های آن در مقالات ایرانی». *مجله نقد ادبی، ۱۴ (۵۴): ۱۴۵-۱۸۸.*
- میلز، سارا. (۱۳۹۷). *میشل فوکو، ترجمه مرتضی نوری، تهران: مرکز.*
- Dreese, D. N. (2002). *Ecocriticism: creating self and place in environmental and American Indian literatures*, New York: Washington, D.C.
- Gaard, G. (2017). *Critical Ecofeminism*, Published by Lexington Books.
- Glotfelty, C. and H. Fromm. (1995). *The Ecocriticism Reader/ Landmarks In Liteary Ecology*, Athens and London: The university of Georgia press.
- Egan, G. (2006). *Green Shakespeare from Ecopolitics to Ecocriticism*, London and new York: Routledge is an imprint of the Taylor & Francis Group.
- Thomashow, M. (1995). *Ecological Identity: Becoming a Reflective Environmentalist*, Massachusetts London England: The MIT Press Cambridge.

روش استناد به این مقاله:

حسن‌زاده، نیری، محمدحسن و حیات داوودی، فاطمه. (۱۴۰۱). «نقد و تحلیل بوم‌گرایی رمان کلیدر با نگاهی به هویت اکولوژیکی شخصیت‌ها در تأثیرپذیری از گفتمان قدرت». *نقد و نظریه ادبی، ۱۴ (۲): ۶۵-۸۹*. DOI:10.22124/naqd.2023.22847.2401

Copyright:

Copyright for this article is retained by the author(s), with first publication rights granted to *Naqd va Nazaryeh Adabi (Literary Theory and Criticism)*.

This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided that the original work is properly cited.

